

O historických podobách češtiny na Slovensku

Hoci Slováci rozprávali slovenčinou v jej nárečových podobách, pri písaní využívali češtinu

Po vzniku Československej republiky prichádza do slovenských médií, administratívy, politiky a do škôl čeština. No neprichádza sem ako nový, cudzí alebo neznámy jazyk. Prichádza ako stará známa, ktorú tu dobre poznajú a rozumejú jej. A nie je to len preto, že to bol blízky a Slovákom zrozumiteľný jazyk. Ciest, ktorými sa čeština na územie Slovenska dostávala už dávno pred rokom 1918, bolo niekoľko, rovnako ako podôb a funkcií, v ktorých tu fungovala. Kontext politických, vojenských, obchodných a kultúrnych stykov Uhorska a Čiech otváral cesty, ktorými potom čeština prenikala do jazyka cirkvi, vzdelanosti, školstva, kultúry, administratívy, práva a pod.

Stará známa

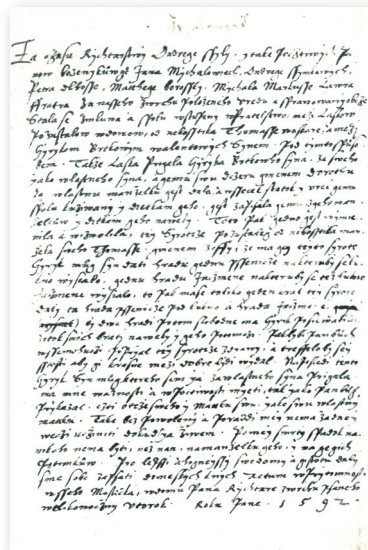
Najstaršie zachované české texty na našom území pochádzajú už zo 14. storočia. Išlo najmä o staro-české literárne a náboženské texty, ktoré sa sem dostávali alebo tu vznikali vďaka českým kňazom prichádzajúcim do Uhorska za vlády Anjouovcov. Českí kňazi pri svojej pastoračnej práci – v kázňach, modlitbách, pri krste, sobášoch, svedci a pod. – používali slovenskému ľudu zrozumiteľný český jazyk, ktorý bol v tom čase už vyspelým kultúrnym jazykom. Spolu s náboženskou prinášali so sebou aj inú českú literatúru, ktorá sa ďalej šírila v odpisoch.

Výraznejšie sa čeština v slovenskom prostredí rozšírila od 15. sto-

ročia. Slováci v tom čase nemali výraznejšie politické alebo kultúrne centrum, v ktorom by sa prirodzene formoval kultúrny a písaný jazyk. V Uhorsku sa písalo po latinsky a vzhľadom na formujúcu sa spoločenskú vrstvu mešťanov a zemánov a rozvoj nových spoločenských vzťahov bolo potrebné v praktickej administratíve, obchode či právnych zápisoch nahradiť latinčinu zrozumiteľným jazykom.

Nahradila latinčinu

Blízky, zrozumiteľný a do istej miery už aj osvedčený český jazyk prirodzeným spôsobom vyplňal túto medzeru a postupne sa rozšíril ako písaná forma slovenského jazyka do všetkých regiónov vtedajšieho Horného Uhorska a všetkých žánrov písaného slova. Jednoducho povedané – Slováci hovorili slovenským jazykom v jeho vtedajších nárečových podobách, ale písali po česky. Listiny, právne dokumenty, administratívne záznamy, umelecké, náboženské i odbornú lite-

ratúru. Čeština sa v slovenskom jazykovom prostredí pod vplyvom domáceho jazyka v rôznej miere modifikovala (napríklad sa nezapísovali dôsledne niektoré české hlásky ako ř a ě, všeobecne sa v tom čase len veľmi zriedkavo označovala dĺžka alebo mäkkosť a pod.) alebo sa aj výraznejšie slovakizovala tým, že do českých písaných textov sa spontánne alebo uvedomene dostávali slovenské prvky.

Pritomnosť češtiny posilnili aj ďalšie politické a kultúrne udalosti. V 15. storočí po potlačení husitského hnutia v Čechách prichádzajú na územie dnešného Slovenska husitské vojská a po nich aj vojská Jána Jiskru, a to až na územie dnešného stredného a východného Slovenska. Iným dôležitým momentom bolo založenie Karlovej

univerzity v Prahe v roku 1348, kde na štúdium posielali svoje deti slovenskí šľachtici, zemanovia a mešťania. K prirodzenému rozširovaniu češtiny prispeli aj rôzne hospodárske, politické a kultúrne styky Čiech a Horného Uhorska.

Biblická čeština

Najvýznamnejším podnetom ďalšieho šírenia a do veľkej miery aj upevnenia češtiny na Slovensku bola Lutherova reformácia prenikajúca na naše územie v prvej polovici 16. storočia, v ktorej sa presadzovalo používanie „domáceho“ a zrozumiteľného jazyka. Pre predstaviteľov slovenských evanjelikov bola reprezentantom domáceho kultúrneho jazyka práve čeština, presnejšie tzv. čeština Kralickej biblie, ktorou písali náboženské práce a neskôr, pod vplyvom osvietenstva, aj práce vedecké, ľudový- chovné, svetské, prekladové i umelecké. V osvietenskom období sa s používaním češtiny spája aj vznik idey o jazykovej a národnej jednote československej.

Ceština sa v rôznych formách používala na našom území do polovice 19. storočia, resp. v menšom rozsahu až do začiatku 20. storočia. Bola tu s nami, aj keď sa postupne začala formovať kultúrna slovenčina v písanej podobe, bola oporou a vzorom pri vzniku prvých kodifikácií slovenčiny, bola prameňom, z ktorého slovenčina čerpala aj v období po vzniku ČSR, keď ešte nebola dostatočne vypracovaná a pripravená plniť úlohu oficiálneho úradného jazyka.

(NE)ROVNAKÉ JAZYKY

Keď má jedno slovo dva odlišné rody

Slovenčina a čeština sú blízke jazyky, ktoré majú mnoho slov rovnakých či formálne blízkych. Niekedy však ich používanie môže spôsobovať problémy. Napríklad v morfológii, keďže viaceré formálne blízke slová majú odlišný rod. Pôvodom latinské a grécke slová si v češtine zachovali pôvodný rod (to album, datum, téma, klima, schéma) i pôvodný koreň slova v množnom čísle (ta temata, klimata, schemata), kým v slovenčine majú rod podľa zakončenia (album, dátum – mužský; klima, téma, schéma – ženský). Rozdielny rod je niekedy signalizovaný odlišnou koncovkou (po čes. ten dort, požadavek, sál, salám, tarif, vzorek – po slov. tá torta, požiadavka, sála, saláma, tarifa, vzorka; po čes. tá řada, šála, varianta, to jaro – po slov. ten rad, šál, variant, tá jar). Slová výstroj, zavrať, závět sú v češtine ženského rodu, v slovenčine sa používajú v mužskom rode (hokejový výstroj, mierny závrat, neplatný závět). Rodové rozdiely medzi češtinou a slovenčinou existujú aj pri niektorých vlastných podstatných menách, konkrétne pri zemepisných názvoch (po čes. tá Paříž, Olomouc, Příbram, Kroměříž, to Labe – po slov. ten Paříž, Olomouc, Příbram, Kroměříž, tá Labe). Pri niektorých slovách si používateľ môže vybrať, keďže sa dajú používať vo viacerých rodoch, napr. v mužskom i ženskom. V češtine k takýmto slovám patria napr. slová esej, hřidel, rez (krátký esej i krátká esej, kličkový hřidel i kličková hřidel, lehký rez i lehká rez), ktoré sa v slovenčine používajú len v jednom rode (krátka esej, kličkový hriadel, ľahká hrdza).

1918
100
2018
SPOLOČNÉ STOROČIE

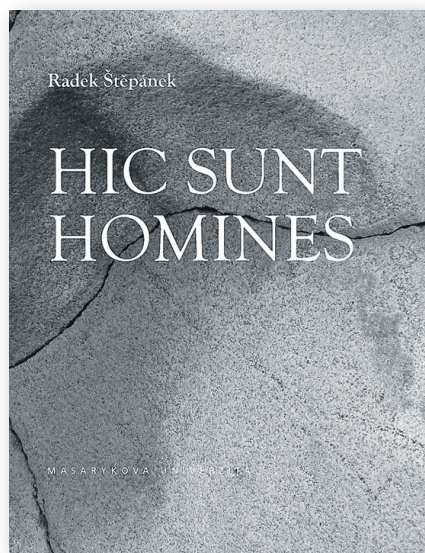
KNIŽNÉ NOVINKY Z ČESKEJ LITERATÚRY

Petra Dvořáková: **Dědina**

Román zo súčasnej českej dediny je zaujímavý svojím príbehom aj jazykom. Napísaný je v horáckom nárečí, v jazyku, ktorý je autorke blízky z jej detstva. Štyri časti predstavujú štyri sondy do života rodín žijúcich na dedine na Vysočine. Spája ich miesto a najmä ústredná téma, konflikt starej a novej generácie. Prostredie dediny aj jej obyvatelia sú podaní bez príkras v ich skutočnej realite.

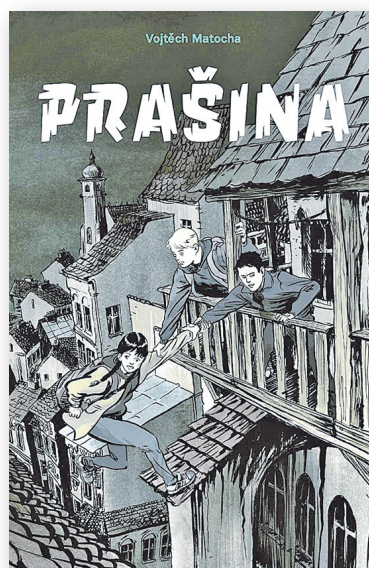
Host 2018

Radek Štěpánek: **Hic sunt homines**

Zatiaľ čo štyri predchádzajúce básnické zbierky vyniesli autorovi označenie prírodný lyrik, jeho zatiaľ posledná zbierka, ktorej názov sa dá preložiť ako „tu žijú ľudia“, prináša zaujímavý typ environmentálnej lyriky. Zbierka sa zaoberá vplyvom človeka na prírodu, ekologickou krízou súčasného sveta, ako aj globálnymi ekologickými problémami.

Masarykova
univerzita 2018

Vojtěch Matocha: **Prašina**

Autorov románový debut, foglarovský dobrodružný príbeh, sa odohráva v súčasnej Prahe v záhadnej štvrti Prašina. Nefungujú tu žiadne technické vymoženosti, mobily nemajú signál, elektrina nesvieti. Skupina detí preniká do tejto záhadnej štvrte a pátra po jej tajomstvách. Tajomnú a napínavú atmosféru dopĺňajú čiernebiele ilustrácie Karla Osohu.

Paseka 2018

Cirkus pictus - zázračná krása a ubohá existence: Výtvarné umění a literatura 1800 - 1950

Cirkus, svet plný emócií, farieb a symbolov, je v českej literatúre aj vo výtvarnom umení vždy bohato reflektovaný. Publikácia, ktorá v roku 2017 získala ocenenie Nejkrásnější kniha sa zameriava na fenomén cirkusu v Česku v rokoch 1800 – 1950. Sleduje práce známych autorov ako Eduard Bass, Josef Čapek či Bohumil Kubišta, ale predstavuje aj diela polozabudnutých autorov. Zároveň prináša aj prehľadnú históriu cirkusu.

Arbor Vitae 2017

Feldek a Autner hovoria o Nepolepšenom svätcovi

Inscenácia Ľubomíra Feldeka v sebe ukrýva pozoruhodný život človeka v boji za náboženskú slobodu. Silný príbeh púta na seba pozornosť autentickými výkonmi i česko-slovenským jazykovým spracovaním, ktoré neostalo bez povšimnutia.

Hra Nepolepšený svätec zobrazuje pohnutý život Silvestra Krčméryho. Čo vás viedlo k jej napísaniu?

L. F.: Ako evanjelik som sa na to chystal takmer dvadsať rokov. Dlhو som váhal, ale Fero Mikloško ma viackrát nahováral a ubezpečoval, že sa nemusím obávať, veď mám ženu katolíčku z Oravy. Napokon, keď som nabral odvalu a pustil sa do písania, zistil som, že moje otáľanie nebolo chybou. V čase prvého nahovárania totiž ešte neexistovali Krčméryho pamäti. Neskôr vyšli iba v kratšej forme To nás zachránilo a potom ešte raz v podrobnejšom vydaní Pravdou proti moci. Bol to od Krčméryho obrovský výkon. Pripomínaním si momentov, ktoré zažil, najmä počas vyšetrovacej väzby, sa mu vraj navracali i pocity a stavy s nimi späté. Po každej napísanej kapitole sa vraj musel z toho spamätávať.

Na vyzrozprávanie celého príbehu ste využili techniku dialógu. Aká veľká scenáristská výzva to pre vás bola, spoľahnúť sa pri vykreslení ťažkých spomienok „iba“ na dialóg?

L. F.: Keď vychádzate z pamäti nejakého človeka, prvá forma, ktorá sa vnučuje, je vyzrozprávanie príbehu „cez rampu“ do hľadiska. To by však nebolo dobré, bol by to súvislý monológ, bola by to prednáška – to som si zakázal. Divadlo, to je hlavne dialóg. A aj keď sa herec na javisku ocitol sám, riešil som to tak, že sa rozprával iba s Pánom Bohom. Nikdy nie priamo s hľadiskom. Tomu sa hovorí „rešpektovanie štvrtej steny“. Možno iba v závere, keď Krčméryho doslova vyhadzujú z väzenia, sa nájde replika do hľadiska cez odkaz na Dobšinského rozprávku o Klinkovi: „Fuj! Ešte by nám tu postavil kostol!“ a až tam sa tuším diváci po prvýkrát zasmejú. Hoci aj v priebehu hry je niekoľko príležitostí na zasmiatie. Diváci sa však boja smiať. Nie je to veselohra.

R. A.: Mali sme raz na predstavení jednu dámu, ktorú som periférne vnímal, keďže sedela v prvom rade, a ten je u nás doslova na dotyk. Počas celej

Ľubomír Feldek: autor hry Nepolepšený svätec, spisovateľ, básnik a prekladateľ a Richard Autner: herec Činohry SND FOTO - SME A TASR

inscenácie nehybne počúvala s hlavou v rukách. Po skončení predstavenia tá pani plakala. Viaceré miesta sú naozaj náročné, pretože sa usilujeme o čo najrealistickejšie stvárnenie okamihov, ktorými si Krčméry prechádzal, a tá pani sa jednoducho nedokázala pozeráť. Iba počúvala.

Polovica predstavenia sa hrá v češtine. Odzrkadľilo sa nejako striedanie medzi dvoma jazykmi v príprave alebo v samotnom stvárnení inscenácie?

L. F.: To striedanie bolo nevyhnutné. Slovenský katolícky dissent spolupracoval s českým. A takisto spolupracovali ich českí a slovenskí prenasledovatelia. Prvé miesto, na ktorom Krčméryho väznili, bola Praha, potom ho previezli na trojmesačnú vyšetrovaciu väzbu do Brna. Pri tamajších výsluchoch som využil brnianske nárečie hantec. Vyšetrovaciu väzbu pokračovala aj na Slovensku. Súdil ho vojenský súd v Trenčíne, ale sudca bol Čech. Takže čeština a slovenčina sa museli ustavične striedať. Aby sa z toho nestala nacionalistická hra o zlých Čechoch, ktorí ubližujú dobrému Slovákov, nechal som prechádzať celou hrou postavu diabla, ktorý hovoril po slovensky. Pretože zlo sa neviaže na národnosť. Zlo je zlo.

R. A.: Určite to bola výzva predovšetkým pre náročnosť textov. Naučiť sa ťažkopádne paragrafy pri súdoch či rôzne justičné výrazy, ktoré sú ťažké na zapamätanie už v slovenčine, niečo ešte v češtine, nebolo jednoduché. Osobne som sa však češtiny neobával, pretože som sa s ňou stretával od malička, či už cez nadabované zahraničné rozprávky, knihy, alebo filmy. Uvedomil som si však zásadný rozdiel medzi porozumením v češtine a rozprávaním v nej.

Čo vás v češtine potrápilo?

R. A.: Mám tam jednu repliku: „Vojin

základní služby MUDr. Silvester Krčméry, naroden 5. 8. 1924 v Trnavě, prísl. voj. útvaru Mimoň, občanským povoláním lékař, syn úředníka, posledně bytem Bratislava, Pilárikova ul. č. 1, t. č. ÚVV Trenčín, spáchal velezradu podle § 78 odst. 2, (atd.)“, pričom okrem zapa-mätania si rozsiahleho administratívneho textu bolo pre mňa náročnejšie zachovať si tempo reči a úradnícky spád. Musí to jednoducho strieľať, bez zastavenia. Ešte jedno slovíčko mi trochu robí problém. V replike: „A teď poslouchejte vy mne. Naše socialistická společnost má dávno za sebou prohřešky“, radšej pred slovom „prohřešky“ vždy spomalím, aby som si bol istý, že ho neskomolím. České mákké ř mi problém nerobilo, ba dokonca som bol zaň pochválený českými kolegami. **V hre sa pohrávate so slovom vlastizrada, definujete ho ako zradu, ktorej sa dopúšťa vlast' na svojich občanoch. Považujete za dôležité, aby si divák v hre našiel aj presah do súčasnosti?**

L. F.: Hra má štruktúru hry v hre – a tú rámcovú som zatiahol až do súčasnosti. Má na tom zásluhu aj moja manželka. Keď sa to skúšalo, hovorievala mi: „Ak si dáš škrtnúť ten záver, tak sa radšej ani nevracaj domov!“ Krčméry vo svojich pamätiach zaznamenáva prípad, keď mal pocit, že za ním, ako za röntgenológom, prišiel človek, ktorý ho v minulosti vypočúval. Naplno sa v tej chvíli prejavil Krčméryho duševný šarm – nepocítil nijaký hnev, dal prednosť odpúšťaniu. No ja som si v podtexte neodpustil štipku ironie – Krčméryho vyšetrovateľa po roku 1968 z bezpečnosti vyhodili, a tak ho po Nežnej revolúcii rehabilitovali. Hrou Nepolepšený svätec sa usilujem aj búrať falošný mýtus, že na Slovensku nemáme hrdinov, iba mučeníkov. Krčméry na slobode aj vo väzení – ako lekár tela aj lekár duše – sa vždy správal ako hrdina. Bol to hrdina nielen dissentu katolíckeho, ale aj občianskeho – veď medzi občianske práva patrí aj náboženská sloboda. Ku Krčmérymu sa môže teda hlásiť každý demokrat, bez ohľadu na vierovyznanie. Keď Krčméryho na sklonku života prijal pápež Ján Pavol II. vo Vatikáne, „podľa očitých svedkov sa k nemu správal s takým obdivom a úctou, akoby nie on, ale Silvester Krčméry bol pápežom“. Dal som si záležať, aby sa hra končila práve týmito slovami.

Z historických podôb češtiny na území Slovenska

Zmluva, ktorou Laska, vdova po nebohom Tomášovi Voskárovi, prijala Jiríka, Brtkovho syna, za vlastného syna, tým, že si vzal jej dcéru za manželku. (Liptovský Trnovec 31. marca 1592)

Za času richtarství Ondřeje Šylly i take poctivých panův boženikův jeho Jana Michaloviech, Ondřeje Šymkovych, Petra Dlhose, Mateje Borošky, Michala Markuše, Lavra Fratra za našeho zvrchupoloženého uredu a spravovani obce stala se zmluva a spoluvstupeni v pratelstvo mezi Laskov, pozustalou vdovou od neboštika Tomaše Voskare a mezi Jiríkom Brtkovym, Valentovych synem, pod tymto způsobem: Takže Laska přijala Jiríka, Brtkovho syna, za svého jako vlastneho syna a jemu svu dceru Dorotu za vlastnu manželku jest dala a všecek statok i urek jemu spolu k užívani i dietkam jeho jest zapisala jemu z jeho manželkú i ditkam jeho naveky. Toto pak jedno jest vyminila a vyzvolila: tej sirotce pozustalej od neboštika manžela sveho Tomaše jmenem Žofy, ma Jirík, můj syn, dati hradu jednu pšenice, na kteru by se lukno vysialo, jednu hradu jačmene, na kteru tež lukno jačmene vysialo. To pak ma se toliko jedenkrat tej sirotce dati, ta hrada pšenice pod lukno a hrada jačmene. Ty dve hradí potom slobodne ma Jirík posievati a užítok z nich brati naveky i jeho potomci. Pakli by Pan Bůch všemohuci poprial tej sirotce zdravi a trefelo by se i štěstí, aby ji krasne mezi dobre lidi vydal. Naposledí tento Jirík, syn můj, ktereho sem ja za vlastneho syna přijala, ma mne v važnosti a v poctivosti měti, tak jako Pan Bůch prikazal: Cti otce sveho i matku svu, jako svu vlastni matku. Take bez povoleni a porady mej nema žádnéj věci učiniti, dokud ja žijem. Po mej smrti spadok na nikoho nema byti, než nan, na manželku jeho i na jejich potomkův. Pro lepší a hojnejší svedomi a jistotu dali sme sobe zapsati do mestskych knih. Actum v přítomnosti všeho mestečka v domu pana richtare zvrchupsaneho velikonočny utorok roku Pane 1592.

Text je prevzatý z diela Pramene k dejinám slovenčiny 3 (2008, s. 20) a pre lepšie porozumenie je pravopisne a graficky upravený.

FOTO – FOTOLIA

Mal to byť malý Versailles

Barokový areál Kuks si vás získa svojimi cnosťami i nerestami.

V českej podkrkonošskej obci Kuks sa nachádza starý hospitál plný skvostov barokového umenia. Jeho dávny majiteľ František Antonín Špork bol nielen gróf, ale aj milovník umenia a bohém. Chcel vybudovať výnimočné letné sídlo a zároveň významné kúpeľné miesto. Do kariet mu hrala nielen lukratívna lokalita, ale najmä liečivé pramene, ktoré tu vyvierali. Dobové zápisy hovoria o budovaní malého Versailles. Časom na Kukse pribúdali kúpeľné priestory dotvárané rôznymi umeleckými výtvmi. Stával sa „útočiskom“ pre vrchol

barokového sochárstva. Prispeli k tomu najmä majstrovské diela Matyáša Bernarda Brauna v podobe napríklad alegorických radov dvadsiatich štyroch plastik Cností a Nerestí či unikátna sochárska rezervácia zvaná Braunov betlehem, ktorý je špičkou európskeho barokového umenia. Okrem toho, že Kuks dýcha umením, počuť tu bolo aj ťažké vzdychy chorých. O vtedajšiu nemocnicu sa staral rád sv. Jána z Boha. Dnes je pre turistov zaujímavou druhá najstaršia zachovaná baroková lekáreň v strednej Európe. Historická farmácia bola doslova mágiou, a preto ak máte záujem zohnať dračiu krv, račie oči či prášok z ľubky obesena, viete, kam máte zavítať.

POZNÁTE ČEŠTINU?

Ako sa povie po česky...

1. ihla	a) jihla	b) jehla	c) ihle
2. šošovica	a) cizrna	b) šošovice	c) čočka
3. margaréta	a) kopřivka	b) kopretina	c) křepelka
4. kaleráb	a) kedluben	b) květák	c) řeřicha
5. lopta	a) boule	b) míč	c) koule
6. ostriež	a) ostřiz	b) okoun	c) okřín
7. maškrtá	a) paprsek	b) paplsek	c) pamlsek
8. spálňa	a) spálně	b) ložnice	c) komůrka

Riešenia: 1 b, 2 c, 3 b, 4 a, 5 b, 6 b, 7 c, 8 b

Pripravil Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v spolupráci s Českým centrom v Bratislave. Koordinátor projektu: **Roman Soóky**

Autori: **Gabriela Múcsková** (O historických podobách češtiny na Slovensku, Z historických podôb češtiny na území Slovenska), **Katarína Muziková** ((Ne) rovnaké jazyky), **Anna Passiová** (Knižné novinky z českej literatúry), **Roman Soóky** (Poznáte češtinu?), **Helena Ľos Ivoríková** (O Nepolepšenom svätcovi s Ľubomírom Feldekom a Richardom Autnerom), **Eva Vašková** (Mal to byť malý Versailles). Ilustrácia vtipu: **Mišo Uhrin**.

Editorsky upravil: **Jakub Filo**

1918
100
2018
SPOLNÉ STOROČIE

ČESKÉ CENTRUM
CZECH CENTRE

